

*Documentary Heritage
Документално богатство*

МИГРАЦИИ НА НАСЕЛЕНИЕ ОТ ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ КЪМ БЪЛГАРИЯ (1941 – КРАЯ НА 40-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК)

Йордан Мантарлиев
Държавна агенция „Архиви“

Резюме. Статията има за цел да проследи миграционните движения на българите от Западните покрайнини към Отечеството от пролетта на 1941 г., когато в резултат на присъединяването на България към Тристранния пакт страната си възвръща и получава право да администрира изконни за българщината земи, предадени след Първата световна война (1914 – 1918) в границите на Кралството на сърби, хървати и словенци. Посочена е ролята на някои държавни институции и основните фактори, които обуславят притока на западнопокрайински българи към старите предели на „Обединена България“: икономическите и финансовите трудности, свързани с планинския терен и липсата на препитание в родните места; доброволните трудови миграции с цел намиране на по-добри условия за работа; принудителното стопанско мобилизиране чрез прилагането на Закона за гражданската мобилизация и др. Очертани са и затрудненията при настъпването на западнопокрайинските българи, решили да останат за постоянно на българска територия.

Keywords: Western outskirts, Bulgaria, Yugoslavia, Macedonia, Thrace, refugees, migrants

Военно-политическите събития в Европа и на Балканите през пролетта на 1941 г. изправят Царство България пред съдбовен избор. На страната ѝ е дадена възможност да възвърне част от изгубените в хода на Балканските (1912 – 1913) войни и на Първата световна война (1914 – 1918) етнически български територии, за които справедливо претендира, още повече че политиката на мирен ревизионизъм на Ньойския договор (1919) е дала вече плодове: през август 1940 г. в румънския град Крайова започват двустранни българо-румънски преговори, завършили с подписването на договор, по силата на който Южнодобруджанската област, отнета от България през лятото на 1913 г., се предава на родината. На 1 март 1941 г. България се присъединява към Тристранния пакт и *de facto* взема страна в световния военен конфликт. След разгрома на Гърция и Югославия от италиански и германски войски от април

1941 до октомври 1944 г. временно (до края на войната и без подписването на международноправен договор) под българско административно управление попадат територии от двете съседни държави в Егейска и Вардарска Македония, Западните покрайнини и Западна Тракия, населени с етнически българи. От тях се обособяват три нови области с центрове в Скопие, Битоля и Ксанти. В процеса на реинтеграция на „новите земи“ за кратко време се изграждат структури на държавните и местните органи на властта, които се окомплектоват с административни кадри от местното население и от чиновници, командировани от старите предели на страната. От голямо значение е и създаването на агентства и клонове на банкови и други финансови институции, които да субсидират частната и държавната стопанска инициатива, така че новоосвободените земи да се въвлекат в цялостния стопански ритъм на държавата. За възстановяването на българския етнически облик на „новите земи“ следват заселнически кампании от вътрешността на страната, които се направляват от нарочно учредена служба към Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ), наречена „Грижи в освободените земи“. В миграционните движения попадат не само административни, просветни, църковни и други служители, лица със свободни професии, но и „бивши бежанци“ – българи, напуснали родните си огнища, останали в границите на съседните държави след неуспешните войни за национално освобождение и обединение, и настанени в България. Техният неувяхващ спомен ги тласка отново към бащините места. Икономически активни и стопански ориентирани българи също приемат уголемената територия на родината като шанс за развитие на предприемаческа дейност. Обща е констатацията, че броят на българските заселници в Беломорието след лятото на 1941 г. е около 100 000 души, докато за Вардарска Македония и Западните покрайнини липсват конкретни данни¹⁾.

Съдбата на Западните покрайнини, като част от обединена България, през периода 1941 – 1944 г. до момента е била обект на сериозен научен интерес²⁾. Настоящата статия е скромнен принос в това отношение, поставен в проследяване на мигрирането на западнопокрайински българи към Царство България. Нейната долна граница напълно естествено се поставя през 1941 г. с възвръщането на тази територия към майката родина, а горната – в края на 40-те години на XX в., защото: 1) с изключването на Югославия от Коминформбюро през 1948 г. настъпва сериозен разрыв в българо-югославските отношения, и 2) към 1949 г. останалите в границите на българската държава западнопокрайинци са окончателно настанени и стопанско устроени.

Често в архивните документи, особено за тези, изхождащи от Вътрешното министерство, термините „западнопокрайински/западнопокрайински“ и „моравски“ българи се използват като синоними. Нужно е обаче известно уточнение: България губи Поморавието с градовете Ниш, Пирот, Враня и техните околии в полза на Сърбия по силата на Берлинския договор от юли 1878 г.

Ньойският договор (ноември 1919 г.) откъсва и т.нар. Западни покрайнини (около 1555 кв. км, съставляващи 107 населени места от Босилеградско, Кулско, Трънско и Царибродско с население 64 509 души, от които 54 758 българи, които отново се предават на Кралството на сърби, хървати и словенци (КСХС). До 1923 г. 20 000 западнопокрайнци преминават легално и нелегално границата с България, а впоследствие броят на онези българи, които продължават да бягат от сръбския терор и географската безизходица, достига близо 30 000 души. Новото административно-териториално устройство от лятото на 1941 г. включва околии от Западните покрайнини и Поморавието в различни области. Така например и трите поморавски околии: Бояновска (63 979 души), Вранска (63 163 души) и Сурдулишка (49 002 души) преминават към Скопската област. Към Софийска област са предадени Бабушнишка околия с 30 688 жители, Босилеградска – с 28 778 жители, Пиротска – със 76 769 жители, и Царибродска – с 26 207 жители. Села по западната българска граница, разположени в бившата югославска територия, са приобщени към Трънската и Годечката околия на Софийска област и към Видинската и Кулската околия на Врачанска област³⁾. По сведения на Министерството на външните работи и изповеданията (МВнРИ) територията на Моравско заедно със Западните покрайнини е 6642 кв. км с население 195 000 души, при средна гъстота 29,35 души на кв. км⁴⁾. Според данни пък на министерствата на вътрешните и на външните работи от 25 октомври и от 4 ноември 1941 г. Западните покрайнини (околиците, които преминават към Софийска област) са с площ 2968 кв. км и население – 165 167 души⁵⁾.

В хода на установяването на българската военна и гражданска власт през пролетта и лятото на 1941 г. е урегулиран и режимът на преминаването на границата. На 19 август 1941 г. Дирекцията на полицията уведомява началниците на паспортните гранични бюра в Пасано, Гърделица, гара Владишки хан, Бабушница, гара Пирот, Кална, Връшка чука и други, че пресичането на граничната зона от населението, отстоящо на 10 км от граничната линия, във връзка с обработване на притежавани имоти и по други „спешни случаи“, става и извън определените пропускателни пунктове, като лицата се снабдяват с погранични билети – открити листове, издавани от директора на съответната митница и проверявани от командира на пограничния подучастък. Тази мярка за пресичането на границата е временна и се отнася за зоната по границата с „бивша Сърбия“⁶⁾. Съгласно окръжно № 1448 на МВРНЗ от 25 август 1941 г. са въведени нови правила. Те постановяват издаването на паспорти на лица, чието връщане в България е „желателно“, като до паспортния номер се поставя и по една буква. Ако лицето е от Македония, тя е „М“, ако е от Тракия, буквата е „Т“ и ако е от Моравско – „Мр.“. Забранява се на пограничните жители пресичането на демаркационната линия извън определените за целта места. Допуска се и лица от български произход, които пристигат на българ-

ска територия, да се снабдяват с храни за нуждите на своите семейства, останали „оттатък“ границата, в размер, определен от местните комисарства по снабдяването⁷⁾.

Важен детайл в демографската политика на българската държава в средата на 1942 г. е приетата Наредба за поданството в освободените през 1941 г. земи. Според нея всички югославски и гръцки поданици от български произход притежават българско поданство по право, ако към влизането на наредбата в сила са с местожителства в старите предели на Царството или в новоприсъединените земи. На онези българи, които са родени в „новите земи“, но местожителството им е във от тях или във от старите територии на страната, се дава възможност в едногодишен срок (впоследствие променен на две и на три години – б.а., Й.М.) от влизането на наредбата в сила да придобият българско поданство⁸⁾. След получаване на българско поданство за населението от български народностен произход от присъединените през 1941 г. гръцки и югославски територии отпадат административните пречки по търсене и наемане на работа във вътрешността на страната.

Прави впечатление, че българските селища в Западните покрайнини и Поморавието са разположени в планински и полупланински терени с неплодородни почви, с лоша и неподдържана транспортна мрежа. За тези условия свидетелстват както множество стопански проучвания и анализи, в които е отразено, че в Моравско-Нишавския край земеделието е „много изостанало“ и „по своята екстензивност то би могло да се сравни с нашето отпреди Балканската война“⁹⁾, така и безброй донесения на околийски управители. В докладите си до МВРНЗ от края на 1941 и началото на 1942 г. босилеградският околийски управител Любомир Гавраилов пресъздава тревожна ситуация. Поверената му околия е с планински характер с основен поминък на населението „примитивно земледелие и скотовъдство“. В горско отношение околията е в „плачевно състояние“ с „почти пустинен характер“, защото по време на сръбското управление горите „безогледно“ са изсичани. Някои селища се намират на височина на и над 1500 м върху стръмни и поройни склонове, които според неговата преценка представляват същински „мъченически гнезда“. 2/3 от жителите на тези селища би трябвало да се изселят, за да им се създаде препитание. В благоустройствено отношение в околията от страна на бившата сръбска власт също е работено „съвършено малко“. Особено тежко се понася дефицитът на газ за осветление, гьон, цървули, но „най-тежка“ е липсата на редовни съобщения с вътрешността на страната¹⁰⁾. Недостиг на основни продоволствени стоки и недоволство на населението срещу занижени хранителните дажби на брашно, хляб и други продукти се наблюдава и в Трънска околия¹¹⁾.

Усилията на българските държавни институции чрез инвестиране на значителен държавен ресурс¹²⁾ да преодолеят безработицата чрез осигуряване за-

етост на местни лица, подобряване на поминъка и инфраструктурата, въвеждане на улеснения в снабдяването с хранителни и други продукти от старите предели на страната, като цяло, не дават напълно задоволителни резултати¹³⁾. Показателен е примерът с Трънска околия, където, макар сръбското влияние да изчезва с „една голяма бързина“, главен източник за прехрана на населението остава „гурбетчилъкът из вътрешността на страната по постройка на сдания“. Не могат да се намерят и подходящи лица за кметски наместници, защото ниското възнаграждение не е в състояние да ги задържи¹⁴⁾.

Съображения от подобен характер оформят икономическите причини за напускането на родните места за избягване финансовите трудности и намиране на работа в старите предели на страната. Близостта на София и Перник способства някои работници да пътуват, след което през и в края на седмицата да се връщат обратно. Разпространена форма е сезонната работа на различни обществени и частни строежи (предимно пътища, мостове) като майстори строители и общи работници. Заминаването е през ранна пролет, а връщането – в късна есен¹⁵⁾. Наблюдава се и усядането при роднини във вътрешността на страната. Особен притегателен център се явява Добруджа, където има налични достатъчно за обработване земеделски земи и установяването там е за по-продължителен период. Така например до 9 септември 1944 г. в селата Котленци и Победа, Добричка околия, са настанени: в първото – трима моравски българи, а във второто – 39. В с. Методиево в същата околия работят 7 души от Западните покрайнини¹⁶⁾. Трудовите миграции от подобен характер са доброволни с цел намиране на по-доходна работа, но поради тяхната самоинициативност, неконтролируемост и стихийност е невъзможно „улавянето“ на точния брой преселили се навътре в страната (за постоянно и временно) западнопокрайнски и моравски българи.

Друг катализиращ мотив, освен икономическия, за мигриране към вътрешните предели на Царството е страхът на българското население от Поморавието и Западните покрайнини от нападения на сръбски и български партизански, комунистически и разбойнически формирования. Той създава несигурност и демотивация. Макар първите нелегални чети, създадени през лятото и есента на 1941 г., да са неутрализирани бързо и ефикасно от полицейските служби, епизодични партизански проявления съществуват през целия период на българското управление. В доклада си от 16 август 1943 г., адресиран до МВРНЗ и скопския областен директор, бояновският околийски управител посочва, че нападенията над мини, общини, жп линия, обирите и убийствата от сръбски четници дават основание на населението да мисли, че българската власт не е в състояние да се справи със ситуацията и да я овладее¹⁷⁾. В Пиротска, Бабушничка, Трънска и западната част на Босилеградска околия през есента на 1943 г. нападенията на нелегалните също са „постоянно явление“¹⁸⁾. Една от мерките за справяне с тях е лансирана от софийския областен директор ген. Христо

Герджиков в доклада му до МВРНЗ за административното, политическото и стопанското положение на областта за ноември 1943 г. В него генералът напомня, че почти всички подбалкански селища са засегнати от нелегалните, които чрез насилие и заплахи се снабдяват от населението със стоки от първа необходимост и дрехи. От друга страна, самото население е склонно да ги прикрива и им оказва съдействие. За районите на Пиротска и Трънска околия освен подсилване с полицейски кадри и тяхното оборудване като допълнителна мярка за справяне с „шумците“ се предлага мъжкото население на възраст от 16 до 55 години да бъде евакуирано за строеж на жп линии или шосета в Тракия или на други места във вътрешността на страната¹⁹⁾.

Идеята на ген. Герджиков не е нова. Тя е намерила законодателен израз в Закона за гражданската мобилизация от май 1940 г. С него при Министерството на войната се учредява Дирекция за гражданска мобилизация (ДГМ), подчинена чрез военния министър на Министерския съвет (МС). На гражданска мобилизация подлежат всички български поданици без разлика на пол от 16- до 70-годишна възраст (включително), които не са обхванати от военната мобилизация. Граждански мобилизираните лица, както и служителите във всички държавни, общински, автономни, обществени учреждения и частни предприятия, от деня на мобилизация до деня на демобилизацията получават заплата и други парични възнаграждения в размер, определен от МС, по доклад на министъра на финансите²⁰⁾. Правилникът за гражданската мобилизация и демобилизация постановява, че подготовката се извършва по общ държавен план, изготвен от ДГМ и утвърден от МС, като Министерството на земеделието и държавните имоти (МЗДИ) и органите му привеждат в известност и разпределят земеделската работна ръка, а Министерството на търговията, промишлеността и труда (МТПТ) и неговите поделения са оторизирани да разпределят неземеделската работна ръка²¹⁾.

Принудителното стопанско мобилизиране на посочената възрастова група население чрез прилагането на ЗГМ е тенденция в държавната политика с цел разпределяне на трудовия ресурс, необходим за нуждите на военновременното дирижирано стопанство. Още повече че в резултат на преселническите кампании към „новите земи“ в „стара България“ се усеща потребност от работна ръка. През лятото на 1941 г. 150 души миньори от с. Звонци, Трънска околия, са граждански мобилизирани за каменовъглените мини „Твърдица“ и „Черно море“²²⁾. През март и април 1942 г. държавни мини „Перник“ приемат с протокол мини „Ерма“, спряла фактически работа от 1933 г. заради финансови затруднения на експлоатиращото я сръбско дружество. Тя се намира в землищата на селата Вучи дел, Ракита и Звонци в Трънска околия и с. Суково, Царибродска околия. През периода на нейната експлоатация (около две години и половина) в мините работят около 240 души, а други 120 души участват във възстановяването за нуждите на мината на повредената след наводнение

през 1940 г. теснолинейна жп линия от с. Ракита до гара Суково, т.е. мобилизираните са общо 360 души, голяма част от средите на местното население²³⁾. В някои селища в Брезнишка околия също „годното за работа“ мъжко население е „събрано“ в мините²⁴⁾.

С постановление на Министерския съвет (ПМС) под № 62 от края на март 1943 г. за построяване, усилване и подобряване на П.В.Х.З.²⁵⁾ скривалища в Столична голяма община граждански са мобилизирани 1000 строителни работници, на които са изпратени повиквателни заповеди, издавани от съответните общински кметове. Броят на работниците от Пиротска и Царибродска околия е по 100 души, а от Трънска околия – 200 души. Всички получават от Столична община възнаграждения съобразно изработените от тях надници, която заплаща и превоза по БДЖ от местожителствата им до гара София. Общината покрива и дневните разходи на работниците в размер на получаваните надници за времето от тръгването от родните места до връщането им обратно. Прехраната и снабдяването на граждански мобилизираните лица са възложени и организирани от Главното комисарство по снабдяването²⁶⁾.

В края на 1943 г. в МВРНЗ се подготвят за разглеждане на документи за предстоящо заседание на Министерския съвет, отнасящи се до „евакуирането“ на мъжкото население от Моравската област (има се предвид трудоспособното българско население от поморавските и западнопокрайните околии, преминали към Царство България през 1941 г. – б.а., Й.М.). Първоначалните разчети предвиждат по ведомството на МОСПБ да се приемат на работа 8000 – 10 000 души, в мини „Перник“ – 2000, а Министерството на войната (МВ) да „настанят“ 1000 души на мястото на демобилизирани 800 трудоващи турци, които работят на жп линията Момчилград – Гюмюрджина. На Министерството на финансите се възлага да предвиди 5 000 000 лв. за изхранване на евакуираните до тяхното настаняване, а на Върховния комисариат на военновременното стопанство – да отпусне необходимото количество храни, облекла и обувки за предприятията, където да бъдат настанени евакуираните. Предстои уреждането на въпросите за безплатното лекуване на болелите, безплатното им пътуване по БДЖ и автомобилния транспорт от мястото на настаняване до болничното заведение и обратно, както и за размера на заплащане на техния труд. След направените съгласувания с останалите министерства и служби следват известни уточнения: броят е редуциран до 6200 души, от които мини „Перник“ и БДЖ могат да поемат по 500 души, Столична община – 800, и МОСПБ (отдел „Временна трудова повинност“ към Главна дирекция на строежите) – 4400. Частните мини вероятно ще се спрат на 1500 – 2000 души. Запазва се опцията МВ да намери място за настаняване на визираниите 1000 души. Основните трудности обаче произтичат от недостига на помещения за живеене. Дори МОСПБ заявява нужда от 15 000 души, но липсата на зимни бараки за настаняване осуетява това намерение²⁷⁾.

По доклад на министъра на вътрешните работи и народното здраве Дочо Христов от 29 февруари 1944 г. на 2 март с. г. Министерският съвет приема постановление № 21. С него се уреждат въпросите за използването и заплащането на труда на мобилизираните работници от различни предприятия, задоволяването на техните нужди от храна и облекло, предоставянето на медицинска помощ и др. Извиканите и изпратени на работа в държавни, общински, частни предприятия и стопанства моравски и западнопокрайински българи се считат граждански мобилизирани. Те получават възнаграждения за труда си, равни на надницата, която взимат всички останали работници от съответната категория. При изгубена не по-малко от 20% работоспособност надницата се намалява със съответния процент. Количествата и видът на храната и облеклото също са съотносими към тези на останалите работници от дадената категория. При условия като студ, лошо време, липса на обзавеждане и други, които възпрепятстват пълноценния труд и занижават отработените суми за месеца, разходите за храна се поемат от самите работодатели. Лекуването на граждански мобилизираните лица е без заплащане на утвърдените такси във всички болници, амбулатории, диспансери и други държавни и общински лечебни заведения. В цитирания доклад на вътрешния министър от 29 февруари по-подробно се посочва и самото разпределение на работната сила. Твърди се, че на основание член 31 и 32 от ЗГМ са мобилизирани лица от 18- до 50-годишна възраст, произхождащи от част от Моравско (разбирай и Западните покрайнини – б.а., Й.М.), чийто брой е 18 000 души. Те са разпределени и предадени за работа в държавни, общински и частни предприятия в страната, а именно: на МОСПБ за строежи на нови жп линии – 9000 души; на Столична голяма община – 800 души; на Главна дирекция на железниците – 500 души; на мини „Перник“ – 1000 души; на 11 частни мини – 2320 души; на военни части – 300 души; на държавни земеделски стопанства – 1000 души, и на частни земеделски стопанства в Добруджа – 2680 души²⁸⁾.

Друга информация за броя на западнопокрайинските и моравските българи, работещи във вътрешността на страната, с дата 15 март 1944 г. принадлежи на Дирекцията на полицията (отдел „Униформена полиция“). Според нейно поверително сведение посочената цифра е 16 000 души (вж. приложение № 1).

В по-нататъшните окръжни предписания на МВРНЗ от март и април 1944 г. подробно е разяснено ПМС № 21 от 2 март с.г. По-детайлно са разработени материалите за заплащането на труда на работниците, освобождаването от мобилизация и отпуските, получаването и изпращането на писма и колетти, снабдяването с храна и облекло, лечението, възникналите непредвидени ситуации в случаи на заболявания, смърт и пр.²⁹⁾

Дори и в напрегнатите и тревожни дни на септември 1944 г. трудовият поток на българи от Западните покрайнини и Моравско на изток към стари-

те български предели не стихва. Доклади на административни служители свидетелстват, че партизанските акции и тяхната пропаганда, „пропита с отровата на демагогията“, срещу външната и вътрешната политика на България, срещу реквизициите, срещу Германия и в полза на Съветския съюз, заплахите към длъжностни и частни лица водят до обезверяване на населението. А ако към всичко това се прибавят и други фактори, като ширещите се дезинформации, мултиплицирани от комунистическата пропаганда, че областта отново ще бъде поставена под сръбско управление, и неуредиците в продоволственото снабдяване, обстановката става още по-напрегната и неприятелима³⁰⁾.

Военно-политическият преврат в България, извършен в нощта на 8 срещу 9 септември 1944 г. в условията на пълзяща съветска окупация на страната, предвещава края на националния блян за обединена България. Завоят във външната политика – „неразривни“ и „най-тесни приятелски връзки“ със Съюза на съветските социалистически републики (СССР) и „нова Югославия“ – е очертан още на 9 септември в прокламацията на оглашеното от Кимон Георгиев правителство на Отечествения фронт (ОФ) и в правителствената програма от 17 септември с.г.³¹⁾ Намерението да се преодолее международната изолация на България, изисква участие в заключителния етап на войната срещу Германия, като преди това се решат спорните въпроси със страните от антихитлеристката коалиция, респ. съседните Гърция и Югославия, произтичащи от българското военно и административно присъствие в „новите земи“. В чл. 2 на подписаното на 28 октомври 1944 г. в Москва Съглашение за примирие между правителството на България и правителствата на СССР, Великобритания и Съединените американски щати (САЩ) е отбелязано: „Българските въоръжени сили и чиновници съгласно с предварителното условие, прието от българското правителство на 11 октомври 1944 г., трябва да бъдат евакуирани от териториите на Гърция и Югославия в установения по това условие (петнадесетдневен – б.а., Й.М.) срок; българските власти трябва да вземат незабавни мерки за евакуирането от (в текста е „на“ – б.а., Й.М.) гръцка и югославска територия на ония българи, които са били български поданици на 1 януари 1941 г., и да анулират всички законодателни и административни положения, които се отнасят до анексирането или включването в България на гръцка и югославска територия“³²⁾. Това условие придава нов импулс в динамиката на демографските процеси на българите през втората половина на септември 1944 г., защото заедно с административните, военните и другите служители от „новите земи“ прииждат заминалите през и след 1941 г. преселнически семейства, както и нови бежанци, българи по произход, които за пръв път идват в България. Според някои данни само за 25 дни след 9 септември 1944 г. през четирите пропускателни пункта в с. Кулата, Петричко, Симитли, Неврокоп

и Момчилград преминават над 48 000 бежанци от Беломорието и Вардарска Македония. По-късно към тях се присъединяват още 40 000 преселници и над 1500 семейства от Западните покрайнини с около 6000 – 7000 членове. Тяхното посрещане, настаняване, подпомагане и разпращане от граничните околии, където първоначално усядат, към вътрешността на страната се поставя в ресора на отделението „Бежанци и преселници“ към учреденото на 9 септември 1944 г. Министерство на социалната политика (МСП)³³⁾. В свой доклад от началото на януари 1946 г. Яне Янев – началник на споменатото отделение, твърди, че то се създава „под напора на паническото бягство на завръщащите се заселници от Беломорието“ в резултат на „масовото изгонване“ на българи от родните им огнища във Вардарска Македония и на „доброволното, но тайно преминаване границата от населението, заселяващо Западните покрайнини“³⁴⁾.

По какъв начин може да бъде анализирана последната дефиниция в цитирания доклад на Я. Янев, касаещ българите от Западните покрайнини? Няколко години след 9 септември 1944 г. статутът на областта, която фактически е в рамките на Югославия, остава неясен. Той се преплита със съдбата на започналите от есента на 1944 г. българо-югославски преговори за образуване на федерация. За великосръбската шовинистична доктрина е важно т.нар. „македонски въпрос“ да се разреши само и единствено чрез присъединяването на Пиринската, а впоследствие и на Егейската част на историко-географската област Македония към Народна република Македония (НРМ) – половинчатото държавно образуване към югославската федерация. От друга страна, необходимостта от военновременно сътрудничество в заключителния етап на войната срещу Германия, разореното югославско стопанство, снабдяването с хранителни стоки, въглища и други суровини и материали от България тласкат югославската държава към тактическо разбирателство с България с малки отстъпки за зачитане на малцинствените права на българското население. Така според източници от българското МВнР на 20 ноември 1944 г. в югославския печат се съобщава, че населението в Босилеградска и Царибродска околия ще „има всички гаранции да се чувства свързано с[ъс] своя народ и да учи децата си в български училища“. Няколко дни по-късно, на 6 декември с.г., е и официалната вест, че със съгласието на маршал Тито в училищата в посочените две околии и занапред ще останат да преподават български учители, назначавани и заплащани от българската държава³⁵⁾. Ходът на двустранните отношения обаче напълно задоволява западната съседка, тъй като договореностите между Йосип Тито и Георги Димитров, постигнати на срещата им в Москва (25 – 27 септември 1944 г.), задават капитулирането на българската страна пред югославските претенции: България да напусне териториите, намиращи се в пределите на Югославия преди войната, а с това са възстановени границите

от 1941 г. и е определена принадлежността на Западните покрайнини към Югославия. Стопирана е дейността на българските институции, административните функции в Царибродско и Босилеградско са предадени на югославски партизани, а местните органи на властта се подчиняват на Югославския национален комитет (ЮНК). Със свито сърце западнопокрайните българи приемат поредното си оставане в рамките на Югославия. Организираните от тях протестни митинги завършват с арести. Интернационално настроени пък български комунистически функционери, като ползващия се с влияние в района прословут „славен генерал“ Славчо Трънски, окрилени от „българо-югославската бойна дружба и единство“, проявяват нехайство, незаинтересованост и нихилизъм към болезнените оплаквания и проблеми, а югославските специални служби свършват останалото, подлагайки на терор българите с по-изявени национални прояви. Местното западнопокрайно население няма големи възможности за избор. То е принудено отново да развие историческия си рефлекс за самосъхранение, като избере изселване-то към България като единствена мярка за спасяването на живота³⁶⁾.

Отчитайки липсата на препитание, мобилизацията на българи в югославската армия, реквизициите, труднодостъпния терен, особено в зимни условия, жест на солидарност от българска страна е доставянето на продоволствени стоки от крайграничните комисарства по снабдяването и създаване на улеснения на западнопокрайните българи при преминаване на границата. Така отвореният граничен режим между България и Югославия поощрява миграциите на изток. Тенденцията, както бе посочено, е свързана с опазването на честта и българското самосъзнание, но в редица случаи намирането на заетост и оземляване на българска територия са единственият път за бягство от трудните житейски условия и бедност. Така например липсата на поминък заради „бедност на почвата“ подтиква жители на с. Звонци, Трънско, да изразяват желание да се преселят в Никополско. В началото на 1945 г. тяхното положение става известно на надлежните институции. Относно уведомленията им министърът на външните работи проф. Петко Стайнов обобщава, че към момента не се допуска заселването на българска територия на семейства от Западните покрайнини. Министерствата на социалната политика и на външните работи обаче стигат до съгласие, че същите, минали границата и дошли в България, могат да останат временно в страната, без към тях да се поемат специални грижи, при условие че завръщането им в Западните покрайнини бъде осигурено в случай на провеждането на плебесцит³⁷⁾. Другата мярка включва въпросът за свободното движение. Преминалите граничната бразда българи се записват за временни жители на общините, където са уседнали³⁸⁾.

Въпреки че липсва цялостен регистър за броя на бежанците и преселниците, пристигнали от Западните покрайнини в България след 9 септември

1944 г., след периодични настоявания от МСП и Министерството на вътрешните работи (МВР) общинските и околийските управления изпращат ежесечни информации. Те са необходими с оглед планирането на разходите за социално подпомагане и намиране на заетост, но не са особено изчерпателни. Може да се каже, че данните са актуални само към датите на постъпване на докладите, защото миграционното движение е хаотично, усяда се на различни места в страната съобразно намерената работа. Част от сведенията сочат, че към 28 април 1945 г. в Годечка околия има 248 души от Западните покрайнини – всички български поданици. 154 души се трудят по свой избор в различни райони на страната, предимно в София. Мерки за подобряване на поминъка им от страна на общините в околията не са взети, понеже те сами изкарвали прехраната си „чрез работа“³⁹⁾. Към края на май 1945 г. в Софийска околия живеят: в с. Гурмазово – 1 работник с българско поданство от с. Мали Иваново, Пиротско, а в с. Костинброд (дн. град) са настанени 7 работници с българско поданство, дошли от Царибродско и Пиротско⁴⁰⁾. В Кюстендилска околия към 11 юни 1945 г. пребивават 145 българи от Босилеградско⁴¹⁾. До втората половина на юни 1945 г. в Пернишка околия са регистрирани около 958 бежанци, дошли от териториите на „бившата“ югославска държава, приели българско поданство като останали в пределите на България през 1941 г., настанени на работа в държавни и частни предприятия. По-голямата част са от Босилеградско, Царибродско и от селища на Трънска околия, останали след 9 септември 1944 г. в Югославия⁴²⁾. В с. Кошарево, Брезнишка околия, към 28 ноември 1945 г. са настанени 11 души, преселници от селата Плоча и Милевци, Босилеградска околия⁴³⁾. До края на ноември 1945 г. в община Сливница адресна регистрация са получили следните бежанци: 1 жена от Пирот по професия домакиня и 6 души от Цариброд (1 домакиня, 1 дърводелец, 1 бръснар, 1 чиновник, 1 шивач и 1 студент). В Алдомировска община, Сливнишка околия, са настанени 7 души от Царибродско, 1 – от Бабушнишко, и 1 – от Пиротско⁴⁴⁾. В Пирдопска околия към началото на декември 1945 г. са уседнали двама българи, дошли от Цариброд⁴⁵⁾.

Според някои изследователи за периода 1944 – 1945 г. от Западните покрайнини към родината се изселват около 28 000 българи⁴⁶⁾.

Налице обаче е и обратна тенденция: на завръщане на лица, заминали след април 1941 г. в старите български предели, на бившите им местожителства в Западните покрайнини. Такъв е случаят с 33 души от с. Енево, Новопазарска околия, които, вероятно, увлечени от югославската пропаганда, през 1946 г. отново се отправят към Босилеградско⁴⁷⁾.

Онези, които решават да останат в България, са подпомагани със суми от МСП и от общините до намирането на работа. Така към началото на декември 1946 г. в с. Гулянци, Никополско, са настанени 29 бежански и 15 преселни-

чески семейства. 18 от бежанските семейства са от Западните покрайнини. На преселническите семейства, притежаващи добитък, е отпусната слама за изхранването му, отдадени за обработка под наем са и общински земеделски имоти. Семействата от Западните покрайнини се занимават със зидарство, скотовъдство, земеделие или „каквато и да е физическа работа“. През летните месеци в района на селото са ангажирани като общи земеделски работници, а през зимата не работят „почти нищо“⁴⁸⁾.

От дотук изложеното следва и едно друго юридическо усложнение за западнопокрайнските българи. То се отнася до техния правен статут. Наистина те заедно с останалите сънародници от Македония и Тракия придобиват българско поданство по силата на Наредбата за поданството в освободените през 1941 г. земи (юни 1942 г.). Обаче след 9 септември 1944 г., когато Гърция и Югославия възвръщат суверенитета си над доскоро администрираните от Царство България територии, с навлизането на българска земя бежанците и преселниците се регистрират в общинските управления – за градовете, и при кметските наместници – в селата. Издават им се редовни зелени лични карти, върху които е обозначено, че по народност са българи с българско поданство. Изпълнението на Съглашението за примирие от октомври 1944 г. от страна на българската държава довежда до обезсилването на всички законови и административни разпореждания, отнасящи се до „окупираните“ през 1941 г. земи, включително и наредбата за поданството от 1942 г. По този начин българското поданство се губи и автоматично се възстановява югославското, което западнопокрайнските българи са имали преди март 1941 г., т.е. преди присъединяването на България към Тристранния пакт. Зелените лични карти се отнемат и им се издават нови, жълти лични карти – този път като на чужденци, без в тях да е посочено поданство. По-късно мнозина бежанци и преселници успяват да възстановят българското си поданство, но по-голямата част от тях са включени в графите „политически бежанци“ или са с „неустановено поданство“. Това неопределено състояние е „препъни камък“ за западнопокрайнските българи при намирането на работа, при изплащане на социални помощи, практикуване на занаяти, свободни професии и пр.⁴⁹⁾

Специално внимание на правното положение на българите от Западните покрайнини е отделено в писмо на министъра на социалната политика Григор Чешмеджиев до неговия колега – министъра на външните работи и изповеданията проф. П. Стайнов, с дата 8 март 1945 г. В контекста на временното настаняване на пристигналите от новоприсъединените земи след 9 септември 1944 г. бежански и преселнически семейства се допълва, че западнопокрайниците се преселват в България, без да са получили необходимите разрешителни, а минават свободно границата и сами избират селищата, където да се настаняват. Други пък направо се насочват към местата, за

които са чули от свои близки и познати, че разполагат със свободни земи за обработване. Трети квартируват при роднини. И трите категории пристигат в страната „контрабандно“. До настоящия момент има отседнали по 30 – 50 семейства, каквито са случаите в селата Бърдарски геран, Белослатинско, Брест, Никополско, и др. Веднъж установили се на българска територия, западнопокрайните започват да изпращат делегати и изложения до МВР, МСП и други институции, в които настояват да бъдат записани за жители на селата, изразяват претенции за одворяване, оземляване и подпомагането си като бежанци. МСП отказва преселването и изселването на всички лица, произхождащи от Западните покрайнини, без за това да има специални причини. Отговорът на проф. Стайнов гласи: „Що се отнася до лицата от Западните покрайнини, които желаят да се преселят в старите предели на България, необходимо е да се вземат ефикасни мерки за спиране на това придвижване към вътрешността на страната, тъй като никакви обективни причини при днешната международна обстановка не оправдават подобна миграция, а тези, които са вече в България, могат да останат като преселници на местата, където са се настанили, със съгласието на МВР“⁽⁵⁰⁾.

На 5 март 1946 г. се провежда съвещание между висши държавни служители от министерствата на вътрешните, външните работи и на правосъдието. На срещата е дискутиран и въпросът за поданството на бежанците и преселниците от Македония, Тракия и Западните покрайнини, намиращи се в България. В изложението на К. Сабитай – представител на Дирекцията на народната милиция (ДНМ), се посочват около 4000 души в София и „може би десетина хиляди за цялата страна“. В повечето случаи това са хора, които все още по „никакъв начин“ не са се разделили с предишното си местожителство, оставили са там семейства, близки и имоти и са пристигнали в България за по-лесно препитание – често пъти за сезонна работа, каквито са повечето наречени от него „печалбари“ от Западните покрайнини. Тяхната численост не била много голяма и не представлявала сериозен проблем за българските власти. Допълва се, че както сред западнопокрайната, така и сред македонската и тракийската емиграция има назначени на държавна работа, на служба във войската, а някои дори са получили повиквателни за отбиване на военна повинност. По същото време едно решение на югославската легация в София – всички нейни поданици до 15 март 1946 г. да се декларират в легацията, предизвиква опасения сред македонските и западнопокрайните преселници. Те недоволстват, че по този начин ще бъдат принудени да напуснат България. Междуведомствената дискусия от 5 март приключва със следните заключения: 1) ДНМ в сътрудничество и със съдействието на югославската легация в София да създаде улеснен полицейски режим за жителите на Западните покрайнини при преминаване на границата чрез изваждане на открити листове, които да се заверяват от двете страни.

По този начин ще се спрат произволните минавания, но и засегнатите лица ще се успокоят, че не е прекратен пътят им за работа в България и не са лишени от възможността да посещават близките си; 2) за западнопокрайните, но и за всички българи, пристигнали от „новите земи“, се оказва невъзможно към настоящия етап да се пристъпи към оформяне на българското им поданство, тъй като и самите те не са осъществили практическите предпоставки за това (твърдо намерение да останат в България и пр.). Предложено е спрямо тях да се приложи по-либерален режим, който да ги приравни към българските поданици (като например назначаването на държавна служба без спазването на необходимите цензови изисквания), а МВР да „помоли“ югославската легация в този момент да не настоява за бързо деклариране; 3) за онази категория бежанци и преселници, която напълно са е разделила със старите си местожителства, би могло да се задвижи обстоятелството за придобиване на българско поданство⁵¹⁾.

След настоятелни искания на бежански и други организации с ПМС № 1 от 2 юли 1947 г. временно, до уреждането със закон, лицата от български произход, преселени в страната от Западните покрайнини до 31 декември 1946 г., и бежанците българи от Беломорска Тракия се записват за редовни жители на общините, където са настанени и живеят уседнало. Издават им се и лични карти. Ограниченията за заселване в София важат и за тях, но им е позволено да заемат държавна, общинска или обществена служба, без да се изискват специалните разрешения като за чужденци. С новия Закон за българското гражданство (ЗБГ) от март 1948 г. такова им е предоставено, но окончателното разрешение е с неговата промяна през май 1950 г., когато с ново постановление на МС всички лица от български произход, югославски или гръцки граждани, които до 31 декември 1946 г. са се преселили от Западните покрайнини или от Беломорска Тракия в пределите на Народна република България (НРБ) и които при влизането на ЗБГ от 1948 г. в сила са записани за жители на общината, в която живеят, стават български граждани⁵²⁾.

С тези законодателни стъпки и премахването на юридическите условности западнопокрайните българи са включени в българската обществена система.

До края на 1949 г. е на финален етап и настаняването и пренастаняването на бежанските и преселническите семейства в различни области из страната, където са намерили препитание. Разпределението става след специални решения на Социалното и Земеделското министерство от март и април 1949 г. По този начин за постоянно остават: в Бургаска област 2 семейства от Западните покрайнини, във Варненска – 250 семейства, във Врачанска – 452 семейства, в Плевенска – 253 семейства, в Русенска – 38 семейства, и в Софийска област – 27 западнопокрайни семейства⁵³⁾.

Друг сериозен проблем за разрешаване след 9 септември 1944 г. е остойността и изплащането на надниците на моравските и западнокрайните българи, набирани на работа във вътрешността на страната във военновременния период. В разменената кореспонденция между Отдела за временна трудова повинност към МОСПБ и МВнРИ през януари – февруари 1945 г. са разяснени начините за отчитане и признаване на заработените възнаграждения на граждански мобилизираните лица. На 20 февруари 1945 г. министърът на външните работи и изповеданията проф. П. Стайнов информира МОСПБ, че до получаването на допълнителни инструкции сумите, които следва да се получат от отдел „Временна трудова повинност“, следва да се внесат в обща сметка в Българска народна банка (БНБ) на името на началника на споменатия отдел⁵⁴⁾. Към 11 октомври с.г. в БНБ по сметка № 587 е заверена сума в размер на 38 938 535 лв., които Отделът по временна трудова повинност предстои да изплати за натрупани надници през 1943 и 1944 г.⁵⁵⁾

През лятото на 1945 г. държавни мини „Перник“ също поставят на вниманието на Комисарството за изпълнение на Съглашението за примирие (КИСП) към Външно министерство и пред БНБ подобни въпроси. Тъй като в мините продължават да работят работници от селата, които остават на югославска територия, съгласно предписанията на югославското правителство те трябва да се завърнат. Служителите обаче не желаят и настояват да продължат работата си. От друга страна, тяхното заминаване ще разстрои нормалния работен цикъл, мините имат нужда от миньори и също в техен интерес е тази работна сила да се запази. Работниците се оплакват, че са възпрепятствани да изпращат пари на близките си, които продължават да живеят в Западните покрайнини, защото югославското правителство е наредило да не се приемат български левове. В края на юни КИСП разяснява на ръководството на мини „Перник“, че желаещите работници отвъд западната граница могат да останат и да бъдат задържани на работа. С писмо пък до БНБ КИСП „моли“ да се намери начин за уреждане на паричните преводи за Югославия. От банковата институция обръщат внимание, че тъй като няма подписана платежна спогодба с югославската държава, преводите на парични суми от българска към югославска страна не са уредени. Предлага се обаче Българската централна банка да отпусне динари на посочените миньори съобразно възможностите си или пък да им разрешат преводи по пътническата сметка, която БНБ има при Югославската народна банка⁵⁶⁾.

Въпреки че след Втората световна война българите от Западните покрайнини, които решават и избират да живеят в България, получават българско гражданство и им е осигурена работа чрез разпределяне във вътрешността на страната, дълг на родината към тях, неуреден и до ден-днешен, е липсата на компенсация за оставените на югославска земя движими и недвижими имоти (покъщнина, облекло, хранителни продукти, добитък, земеделски инвентар,

строителни материали и др.). По сведения на МВнРИ от 29 април 1946 г. изоставеното имущество в Македония, Моравско и Западните покрайнини от частни български физически и юридически лица през 1944 г., заедно с паричните вземания, се оценява на обща стойност 2 653 734 872 лв.⁵⁷⁾ В отделението „Бежанци и преселници“ на МСП (без клона на Българската земеделска и кооперативна банка в квартал „Павлово“ в София, който е най-важната институция, където след 9 септември 1944 г. се приемат сведенията от декларациите на пристигналите в България бежанци и преселници от „новите земи“ – б.а., Й.М.) до 10 август 1946 г. постъпват клетвени декларации за намиращи се движими и недвижими имоти на българи от Моравско на стойност 7 268 085 лв. Такава е цифрата и към 11 март 1947 г.⁵⁸⁾

Отлъчването на Югославия от Коминформбюро през лятото на 1948 г. и обтягането на българо-югославските отношения дават своя резонанс върху съдбата на българите от Западните покрайнини. Граничният контрол се затяга, стопирано е свободното преминаване на границата. Българското население, което остава в рамките на югославската държава (по официални югославски данни към лятото на 1973 г. наброява около 64 000 души), продължава да бъде „потиснато и онеправдано по всички линии“, преследвано и когато изразява чувства на любов към родината, е подложено на икономическа дискриминация. В просветно и културно отношение югославските власти също не полагат достатъчно грижи⁵⁹⁾. По този начин западнопокрайните българи стават заложници на несиметрията в двустранните отношения до падането на комунистическия режим в България през 1989 г., но и след това.

По време на администрирането на Западните покрайнини и на части от Моравско от Царство България през периода 1941 – 1944 г. по различни данни между 16 000 и 18 000 българи от тези райони намират препитание във вътрешността на страната. Тези цифри обаче са по линия на задължителната гражданска мобилизация, тъй като нуждата от работна ръка налага централизирано разпределяне в заводи, мини, на строителни и други обекти в различни краища на страната. Ако към посочените цифри се прибавят и онези българи, които пристигат по собствена воля, подтикнати от икономически причини, и не са обхванати от официалната държавна регистрация, то броят ще нарасне неколкостранно. Близостта на София и концентрираните там държавни учреждения и ведомства са причина част от работниците да намерят трудова заетост в столичния град. Друг притегателен център са мините във и около селищата, разположени по протежение на бившата българска западна граница. Този тип миграции могат да се обособят като трудови. Някои преселници се установяват окончателно в старите български предели далеч преди края на войната.

След 9 септември 1944 г., с очертаването на държавната граница между България и Югославия, Западните покрайнини и Моравско остават в югославска територия. Страхът от югославско възмездие, арестуването и затварянето

на националнобудни българи (макар на първо време денационализаторската политика да не е толкова ясно изразена) подбуждат отново хиляди западнопокрайнци, страхувайки се за живота си, да тръгнат на изток. Поредното прокарване на чисто географско разделение (откъсването на редица селища от техните естествени притегателни центрове в Трън, Брезник, Кюстендил, София), неплодородните планински и полупланински терени, финансовият недоимък, безработицата, липсата на хранителни продукти, суровини и материали са допълнителни фактори, които дооформят следвоенното миграционно движение към България.

Приложение № 1

Населено място Учреждение Ведомство	Месторабота	Брой
Столична голяма община	Отдел „Чистота“	300
София	Дирекция за възстановяване на столицата	300
Гара Пирин (дн. гр. Кресна)	Новата жп линия	3150
София	Централна жп гара	500
МОСПБ	По околоръстната жп линия в София	500
Момчилград	Новата жп линия	1602
Гара Мурна (дн. гара Комунари), Варненско	Новата жп линия	512
Кърджали	Мина „Пирин“	150
С. Радуй, Пернишко	Новата жп линия	300
Гара Черниче, Горноджумайско (дн. Благоевградско)	Новата жп линия	600
С. Брежани, Горноджумайско (дн. Благоевградско)	Мина „Струма“	700
Свети Врач (дн. гр. Сандански)	Новата жп линия	250
МВ		400
Перник	Мини „Перник“	1000
С. Мещица, Пернишко	Новата жп линия	500
Дупница – Бобовдол	Новата жп линия	300
С. Твърдица (дн. град)	Мина „Кардиф“	200
С. Твърдица (дн. град)	Мина „Твърдица“	120
Гара Чумерна (дн. Шивачево)	Мина „Хаджи Димитър“	80
С. Скуtare, Пловдивско	Новата жп линия	600

С. Тервел, Шуменско	Мина „Благовест“	50
С. Марийно (дн. гр. Димитровград)	Мина „Вулкан“	150
Бургас	Мина „Черно море“	300
С. Плачковци (дн. град)	Мина „Принц Борис“	120
С. Кръстец, Габровско	Мина „Лев“	50
Шумен	Завод „Кабиюк“	100
Плевен	Завод „Клементина“	150
Ямбол	Завод „Тунджа“	70
Балчик	Завод „Стефан Караджа“	120
Стара Загора	Скотовъдно-изследователски институт	50
Пловдив	Завод за добитък	30
Самоков	Завод за добитък	20
Добруджа	Частни земеделски стопанства	3050

Източник: ЦДА, ф. 370К, оп. 1, а.е. 1589, л. 1. Възможно е да съществува разминаване в наименованията на изброените населени места и работни обекти от вътрешността на страната, където са концентрирани западно-покрайнски и моравски българи, както и за техния брой, защото цитираният документ, написан на пишеща машина, на места е трудно четивен.

NOTES / БЕЛЕЖКИ

1. За администрирането на „новите земи“ по-подробно вж. Мантарлиев, Й. (2015). Бежанският и преселническият въпрос в България по време и след Втората световна война. Благоевград, 63 – 122.
2. Вж. например: Костов, С. (2002). Трънско. С.; Тодорова, Зд. (2004). Взривената памет. Цариброд – София; Българите от Западните покрайнини (1878 – 1975). Архивите говорят. Том 35. Съставители: Елена Бугарчева, Людмила Зидарова (2005). С.; Русков, В. (2007). Цариброд, Западните покрайнини и по на запад. С.; Райчевски, Ст. (2008). Царибродските българи. С.; Васев, Ю. (2009). Социалната политика на България в Западните покрайнини в периода 1941 – 1944 г. Дипломна работа. С.; Стоянов, Л. „Новите земи“. (2012). – В: История на България. Том девети 1918 – 1944. С., 434 – 439, 442.
3. Мантарлиев, Й. Цит. съч., с. 14, 23, 33, 105 – 106; Васев, Ю. Цит. съч., 9 – 10, 16 – 17 и негово Приложение № 1.
4. Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1484, оп. 1, а.е. 186, л. 4.
5. Пак там, ф. 176К, оп. 8, а.е. 988, л. 51, 54; Васев, Ю. Цит. съч., с. 17 и негово Приложение № 2.

6. ЦДА, ф. 370К, оп. 8, а.е. 520, л. 19.
7. Пак там, ф. 176К, оп. 8, а.е. 988, л. 1.
8. Държавен вестник, № 124, 10 юни 1942; № 59, 17 март 1943; № 108, 26 май 1944.
9. Националният и стопански облик на Моравско-Нишавския край. (1942). – В: Българска стопанство, № 10, с. 150.
10. ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 586, л. 4 – 5, 14, 20.
11. Пак там, а.е. 593, л. 4 – 5.
12. Изчисления на Министерството на финансите показват, че за периода на временното българско управление на „новите земи“ по бюджетите на държавата, железниците, пристанищата, отделните фондове и някои банки българската страна изразходва за отбрана, администриране, здравеопазване, финансови и стопански мероприятия почти пет пъти повече от събраните приходи, или кръгло 28 200 000 000 лв. (по направените сметки 14 799 883 033 лв. са за Македония, Моравско и Западните покрайнини и 13 445 046 730 лв. – за Беломорието) (Пак там, ф. 163, оп. 40, а.е. 8, л. 22 – 23, 37 – 39, 156, 159).
13. Мантарлиев, Й. Цит. съч., 108 – 109, 112 – 113.
14. Българите от Западните покрайнини..., с. 508, 521.
15. Васев, Ю. Цит. съч., с. 87.
16. Държавен архив – Добрич (ДА – Добрич), ф. 83К, оп. 2, а.е. 13, л. 3, 6, 17 – 18.
17. ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 652, л. 1 – 2.
18. Пак там, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 6523, л. 112.
19. Пак там, л. 159 – 160.
20. Държавен вестник, № 100, 4 май 1940.
21. Пак там, № 19, 27 ян. 1941.
22. Васев, Ю. Цит. съч., с. 88.
23. ЦДА, ф. 1485, оп. 1, а.е. 121, л. 2, 22.
24. Пак там, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 3137, л. 47.
25. Противовъздушна и химическа защита.
26. Държавен архив – София (ДА – София), ф. 61К, оп. 1, а.е. 59, л. 197; Васев, Ю. Цит. съч., с. 88.
27. ЦДА, ф. 264К, оп. 7, а.е. 219, л. 1 – 2.
28. Пак там, ф. 284К, оп. 1, а.е. 8502, л. 22, 87.
29. Пак там, ф. 264К, оп. 7, а.е. 697, л. 2 – 3, 6, 9; а.е. 701, л. 1.
30. Пак там, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 22870 (Том I), л. 19 – 21; а.е. 3440 (Том II), л. 81.

31. Установяване и укрепване на народнодемократичната власт септември 1944 – май 1945. Сборник документи. (1969). С., 45 – 46, 133; Външна политика на Народна република България. Сборник от документи и материали в два тома. Том I 1944 – 1962. (1970). С., 8 – 9.
32. Установяване и укрепване..., с. 264.
33. Василева, Б. Миграционни процеси в България след Втората световна война. (1991). С., 138 – 153; Мантарлиев, Й. Цит. съч., 146 – 184.
34. ЦДА, ф. 49, оп. 1, а.е. 4742, л. 78 – 79.
35. Пак там, ф. 1484, оп. 1, а.е. 77, л. 3 – 4.
36. Мантарлиев, Й. Цит. съч., 160 – 164.
37. Така създаденият режим не отговаря на някои констатации, че „комунистическата власт в България не проявява разбиране към тях и отдава бягството им на „фашистка пропаганда“ и „провокационни слухове“ и за да не наруши отношенията си с „братска Югославия“, издава заповед за спиране и връщане на бежанците от Босилеградско и Царибродско“ (Бюлетин. Културно-информационен център на българското малцинство „Босилеград“ – гр. Босилеград, год. 17, бр. 84 – 85, септември 2015, с. 37).
38. ЦДА, ф. 49, оп. 1, а.е. 4742, л. 11 – 12, 14 – 15.
39. ДА – София, ф. 40, оп. 1, а.е. 320, л. 46.
40. Пак там, л. 30.
41. Пак там, л. 58 – 59.
42. Пак там, л. 66 – 75, 78 – 85.
43. Пак там, а.е. 311, л. 13.
44. Пак там, л. 43, 48.
45. Пак там, л. 17.
46. Васев, Ю. Цит. съч., с. 104.
47. ЦДА, ф. 49, оп. 1, а.е. 4765, л. 1 – 2.
48. Пак там, а.е. 4742, л. 205 – 207; Българите от Западните покрайнини..., 631 – 634.
49. Мантарлиев, Й. Цит. съч., 263 – 267.
50. Българите от Западните покрайнини..., 611 – 613.
51. Пак там, 624 – 626; Мантарлиев, Й. Цит. съч., 268 – 270.
52. Мантарлиев, Й. Цит. съч., 270 – 275.
53. Пак там, 179 – 180.
54. ЦДА, ф. 1485, оп. 1, а.е. 54, л. 14 – 16.
55. Пак там, л. 54.
56. Пак там, л. 33 – 37.
57. Пак там, оп. 2, а.е. 872, л. 1.

58. Пак там, ф. 49, оп. 1, а.е. 4742, л. 130, 164.

59. Българите от Западните покрайнини..., с. 653, 655, 667, 672 – 674, 685 – 686.

MIGRATION OF POPULATION FROM THE WESTERN OUTLANDS TOWARD BULGARIA (1940s)

Abstract. This article aims to trace the migratory movements of Bulgarian population from the Western Outlands to Bulgaria from the Spring of 1941, when as a result of the accession of Bulgaria to the Tripartite Pact, the country regain some of the ethnic Bulgarian territories lost during the Balkan wars (1912 – 1913) and World War I (1915 – 1918). The main factors that determine the migration process are outlined: economic and financial difficulties; voluntary labor migrations; forced economic mobilization and others

✉ **Dr. Jordan Mantarliev**

Central State Archives

5, Moskovska St.

1000 Sofia, Bulgaria

E-mail: dancho_mantarliev@abv.bg